

Els ràfels pintats als masos i molins del riu de Montlleó

Miguel Ángel Martí Tomàs

Es tracta d'una tradició decorativa, arquitectònica, etnogràfica i simbòlica comuna a l'interior de Castelló (Maestrat i Els Ports). Aquestes peces es coneixen popularment com **teules pintades** o **teules del ràfel** (variant lèxica de la zona per anomenar el ràfec). No eren una simple decoració estètica; van nàixer d'una barreja de superstició, religió i orgull artesanal.

En els segles XVIII i XIX, es creia que les bruixes i els mals esperits vagaven per l'aire. El ràfel, al ser la part més alta de la casa, no era només una protecció contra la pluja, sinó la "frontera" entre el perillós món exterior -ple d'esperits o mal d'ull- i la seguretat de la llar; el rafel era el lloc per on els malefics i les bruixeries podien intentar entrar.

Ubicació: Se col·locaven específicament en el ràfel, en el voladís del teulat. Açò permetia que, al mirar cap a amunt des del carrer, qualsevol persona poguera vore els símbols, i això funcionava com una declaració d'intencions o com un escut visual.

Tècnica: El traç no resulta fluid sinó fragmentat, de pinzellades curtes. Això és perquè el fang de la teula absorbeix l'aigua de la pintura gairebé a l'instant. L'autor havia de pintar amb molta seguretat i rapidesa, no hi havia marge per a l'error. Els dibuixos es feien a mà alçada abans que la teula no s'assequés completament, o just abans de ficar-la al forn. Per això els traços són tan esquemàtics i primitius, s'havien de fer ràpid.

Material: Els motius gràfics acostumaven a ocupar un terç de cada teula i d'aquesta es pintava la part més ampla. Per aconseguir el fons blanc les teules se submergien en una solució de calç apagada o morta (hidròxid de calci) i després s'aplicaven damunt els motius d'aquest tipus de pintura al fresc rudimentària, però de gran durabilitat en el pas del temps.

La tècnica de la pintura al fresc consisteix a pintar sobre una paret amb el morter de calç encara humit: quan el pigment fet sense aglutinants (només barrejat en aigua, sense olis ni cola) es posa damunt la calç fresca es produeix un procés químic de carbonatació (mentre es va assecant la calç reacciona amb el diòxid de carboni de l'aire), aquesta reacció transforma el morter de la calç en pedra calcària i per tant fixa els pigments (queden atrapats dins la capa de calç), per això la pintura deixa de ser una capa superficial, els colors no es desgasten i poden durar segles.

Aquesta tècnica va ser usada per Miquel Àngel Buonarroti per a pintar la Capella Sixtina del Vaticà al segle XVI i, amb una versió reduïda, els artesans populars del Maestrat han pintat teules amb les mateixes característiques: màxima durabilitat, sense usar aglutinants, amb una execució ràpida i sense errors.

Colors: El color negre és carbó vegetal, el color verd és òxid de coure, i el color blau s'extreu de les fulles verdes de la planta Pastell (també coneguda com a glast o *Isatis tinctoria*), però el color més representatiu és el vermell (mangra pur).

El pigment vermell s'extreia de les terres argiloses riques en òxid de ferro (Fe_2O_3) Com que és un òxid de ferro natural, és un dels pocs pigments que resisteix l'alcalinitat de la calç viva o morta sense fer-se malbé, motiu pel qual és un color bàsic en la pintura mural històrica, podem dir que és un pigment gairebé etern. Es barrejava de vegades amb aigua, resina o clara d'ou. El color vermell sang de l'òxid de ferro sempre ha estat associat amb la vida i la força, actuant com una barrera energètica.

Autors: Les pintures eren realitzades pels mateixos teixidors, pels artesans, encara que els amos de la casa també solien afegir les seues inicials o l'any de construcció, una personalització que servia d'amulet per a vincular la seua energia a la llar.

Iconografia: Representa la cosmologia rural que, amb una barreja de fe i superstició, té com a objectiu actuar de barrera o escut visual. Més enllà de ser un adorn les teules actuen com un amulet arquitectònic. En la cultura popular del Maestrat se les coneix com a elements apotropaics (del grec: "apotrepein" que significa allunyar-se de o espantar) perquè es creia que la casa era un organisme viu que havia de protegir-se d'influències externes negatives: bruixes, dimonis, mals d'ull, enveges o catàstrofes naturals com els llamps. Per això es col·locaven aquests escuts visuals als ràfels.

Lluny dels grans palaus de la costa, algunes vivendes populars de les zones interiors apareixen rematades amb teules pintades que són l'art dels pobres, una forma d'expressió de gent que no tenia accés a grans decoracions però que posseïa una fe indestructible en els seus símbols. El llenguatge és prealfabètic. S'usen dibuixos (sols, xarxes, ninots) perquè el missatge és emocional i místic. No fa falta saber llegir per a entendre que la casa està protegida. Aquestes peces són com un "llibre de pedra i fang" que reflecteix la mentalitat dels segles XVIII i XIX, els habitants d'aquests masos entenien el món com una mescla de treball dur, fe i superstició. En una època on molta gent no sabia llegir ni escriure, aquests dibuixos eren la signatura de la família. En pintar l'amo la teula del ràfec, estava dient: "Això és casa nostra i aquí manem nosaltres". Era una forma d'orgull i de deixar un llegat visual per a les generacions futures que passarien per sota d'aquest ràfel.

Estudi d'un exemple excepcional

De vegades trobem exemples inusuals que no presenten una sola fila pintada, sinó tres nivells superposats. Això és un indicador que el propietari -en este cas possiblement el moliner- tenia un interès especial que el missatge fos visible i potent.

L'esforç excepcional per protegir la construcció mostra un micromon complet: compta amb la protecció (les xarxes i quadrícules), compta amb el guardià (la figura humana) i té abundància (el sol, les plantes i els animals): aquest rafel té un dels diccionaris de teules pintades més fascinants del Maestrat.

Encara que no hem d'oblidar la seva funció decorativa i identitària: també servien per embellir la casa i, de vegades, per indicar qui hi vivia i a què es dedicava.

Catàleg o diccionari de símbols

La figura humana esquemàtica antropomorfa, amb els braços estesos -semblant a un ninot, o un Indal (figura rupestre neolítica)- solia representar els amos de la casa com una forma de marcar la possessió, actuaven com a guardians simbòlics de la propietat mentre els amos dormen o no hi són. La seva funció és atraure la bona sort i la prosperitat.

El Sol antropomorf (amb rostre): una joia de la pintura popular. Representa la vigilància constant. En un molí el sol era fonamental per assecar el gra i permetre el cicle de les collites. Els ulls i la boca el fan una entitat viva que cuida el patrimoni: no és només un símbol astral, és un símbol de vida i alegria que indica una connexió emocional de l'autor amb la natura.

La roda de la vida era símbol de prosperitat i bona sort. En un molí representaven que la maquinària mai no havia de deixar de girar. I demanaven que l'aigua, o la seva absència, no arruïnara la mòlta.

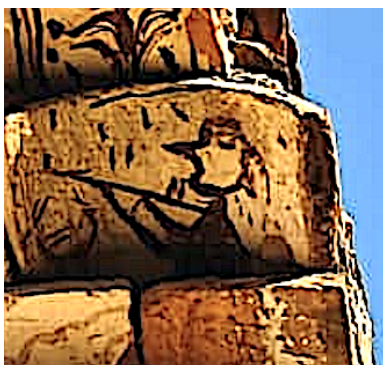
Les retícules (quadrícules): la superstició diu que "el diable explica els quadres abans d'entrar-hi". Si en troba molts, es confon o tarda tant que clareja i ha de fugir. És un parany matemàtic per atrapar el mal.

Motius Vegetals (Fitomorfs): les línies que semblen espigues o petits pins són símbols de resurrecció i abundància. El blat és la matèria primera del molí; pintar-lo a la volada és una forma de conjurar la bona collita. També podria ser "l'arbre de la vida", un símbol universal de prosperitat i creixement de la família. S'usaven per atreure l'abundància i assegurar que la família i el bestiar prosperessin vinculant la llar amb la fertilitat de la terra.

Animals: apareixen dos quadrúpedes aparellant-se: poden ser cérvols, cabres o gossos, però també rucs o cavalls. També es distingeix en una altra teula la silueta d'una au, possiblement un gall o una perdiu. El gall és un animal protector clàssic: és el que anuncia la llum i espanta les ombres de la nit.

Escenes de caça o labor: s'intueix una figura que podria estar sostenint un objecte, i suggereix una activitat quotidiana o ritual.

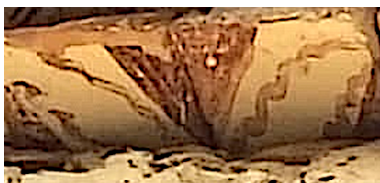
Tal com pugem cap a la fi de la teulada els dibuixos es tornen més abstractes: la seva funció és purament defensiva, creant una barrera física contra els mals esperits, de protecció o benedicció divina per als habitants de la casa. És la zona de protecció tècnica:

Xarxes de rombes i creus de Sant Andreu (X)

Marques i gargots: hi ha teules amb traços més abstractes, espirals o signes que poden ser marques del teuler o simplement decoracions espontànies per omplir l'espai.

Ziga zaga o dents de serra: representaven el llamp; es pintaven per neutralitzar les tempestes elèctriques sota la lògica que "el que és similar neutralitza al que és similar". Pintar el llamp a la teula era una forma de demanar-li al cel que el llamp

reial no colpegés l'edifici. També se'ls coneix com a dents de llop, el simbolisme del llop comporta dos aspectes, un de ferotge i satànic i l'altre de protector, la millor manera de representar un llop és que planta cara al mal mostrant les seues dents

Marques de propietat: de vegades es pintava la inicial del masover o amo de la casa, trobem traços que semblen grafies. També hi figuren números i dates.

Per què als molins del riu de Montlleó?

El riu de Montlleó és un riu traïdor. De vegades desapareix perquè es filtra i d'altres baixa amb una força destructiva. Per als habitants d'aquesta zona, la incertesa era constant. Pintar les teules era la seva manera de controlar allò incontrolable: una assegurança simbòlica.

Els masos o molins, sovint aïllats i vulnerables a riuades o robatoris, necessitaven aquesta protecció màgica per assegurar-se el suport familiar. I com si d'una herència ancestral es tractara hi ha una sorprenent relació visual entre aquests dibuixos i l'art rupestre llevatí de la zona (els abrics del racó de Nando, els cingles del molí la cova i l'abric de la Serradassa). El mangra vermell o almagre (òxid de ferro) és exactament el mateix pigment que feien servir els homes de la prehistòria per pintar als abrics rocosos de la zona. Com si el llenguatge visual dels antics pobladors hagués sobreviscut segles després en les mans dels teulers locals.

Parlar amb l'entorn

Aquest rafel és un catàleg perfecte de la identitat del Maestrat, on l'arquitectura no era només refugi, sinó un llenguatge de comunicació emocional i místic entre l'ésser humà i el seu entorn. La superstició diu que la protecció ha d'estar en el límit. El ràfec és la frontera entre el cel (el diví/perillós) i la paret (l'humà/segur). En pintar la cara inferior de la teula, el símbol "mira" directament a la persona o esperit que intenta entrar, obligant-lo a detenir-se abans de travessar el llindar. Pujar el ràfec marcava el final de l'obra. Convidar a l'amo a pintar era part de la celebració. Era el moment en què l'artesà deia: "Jo he posat els materials, ara tu posa la guarda". Aquest gest no era una simple cortesia de l'artesà, sinó un acte ritual de transferència de propietat i protecció.

En la cultura popular de zones com el Maestrat, construir una casa o un molí no era només un treball d'enginyeria, era un esdeveniment espiritual. Hi havia una superstició molt arrelada: si l'artesà pintava alguna cosa que després "portava mala sort", per exemple si queia un llamp, la culpa requeia sobre l'artesà. En deixar que l'amo pintés els seus propis símbols (les seues inicials, els seus sols o les seves xarxes), la

responsabilitat màgica del destí de la casa passava a les mans de la família. Imagineu el silenci del riu de Montlleó, només trencat pel so de l'aigua. El masover sap que una mala ratxa, una malaltia del gra o una riuada violenta poden arruïnar-lo. Pintar aquestes teules era la seva assegurança de vida. No podia contractar una pòlissa, així que contractava la protecció del sol, de les xarxes contra les bruixes i dels símbols que els seus avantpassats portaven usant durant segles

La paradoxa del temps

El més emocionant és que les persones que el van idear i el va realitzar van morir fa molt de temps, el mas esta en ruïnes, el molí va deixar de moldre i les moles de pedra es van detenir... però el seu missatge persisteix. Aquestes teules han vist passar les intenses guerres carlistes, els hiverns de neu tancant el pas al molí i generacions de famílies pujant i baixant pel riu. I aquí segueixen, al ràfel, complint la seva funció: explicar-nos quines persones hi van viure i què els feia por o els donava esperança. És gairebé un miracle que aquest pigment de terra vermella, exposat a la humitat del riu durant dos segles, continuï sent tan nítid. És com un missatge en una ampolla, però penjat d'una teulada.